

ग्रामस्तर लोकशाही – भाग ३

शहरी भागातील स्थानिक शासन

प्रकरण

12

माझी इच्छा आहे की... एक पूर्ण कार्यक्षम स्थानिक संस्था तातडीने स्थापन केली जावी, जेणेकरून लोकांना प्रत्यक्ष प्रशासन काय असते, मतदानाधिकार म्हणजे काय, अधिकार, जबाबदाऱ्या आणि सवलती काय असतात हे त्यांच्या स्वतःच्या शहरात आणि गावात समजावे.

— रुस्तम के. सिधवा, सदस्य, घटनासमिती
(घटनासमितीतील चर्चा, 13 ऑक्टोबर 1949)

Fig. 12.1. बृहन्मुंबई महानगरपालिका (मूळ नाव 'बॉम्बे म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन') 1865 मध्ये स्थापन करण्यात आली.

मोठे प्रश्न

1. शहरी स्थानिक संस्था म्हणजे काय आणि त्यांची कार्ये कोणती आहेत?
2. शासन व लोकशाहीमध्ये त्यांचे महत्त्व काय आहे?

0681CH12

परिचय

ग्रामीण, प्रादेशिक, शहरी, राज्य किंवा राष्ट्रीय स्तरावर आपल्या देशाच्या कामकाजात सक्रिय सहभाग घेता यावा, यासाठी लोकशाहीत सुशासनाचे उद्दिष्ट नागरिकांना कसे सक्षम करणे हे आहे, हे यापूर्वीच्या प्रकरणानी दाखवून दिले आहे. सहभागी लोकशाहीची ही व्यापक संकल्पना आहे.

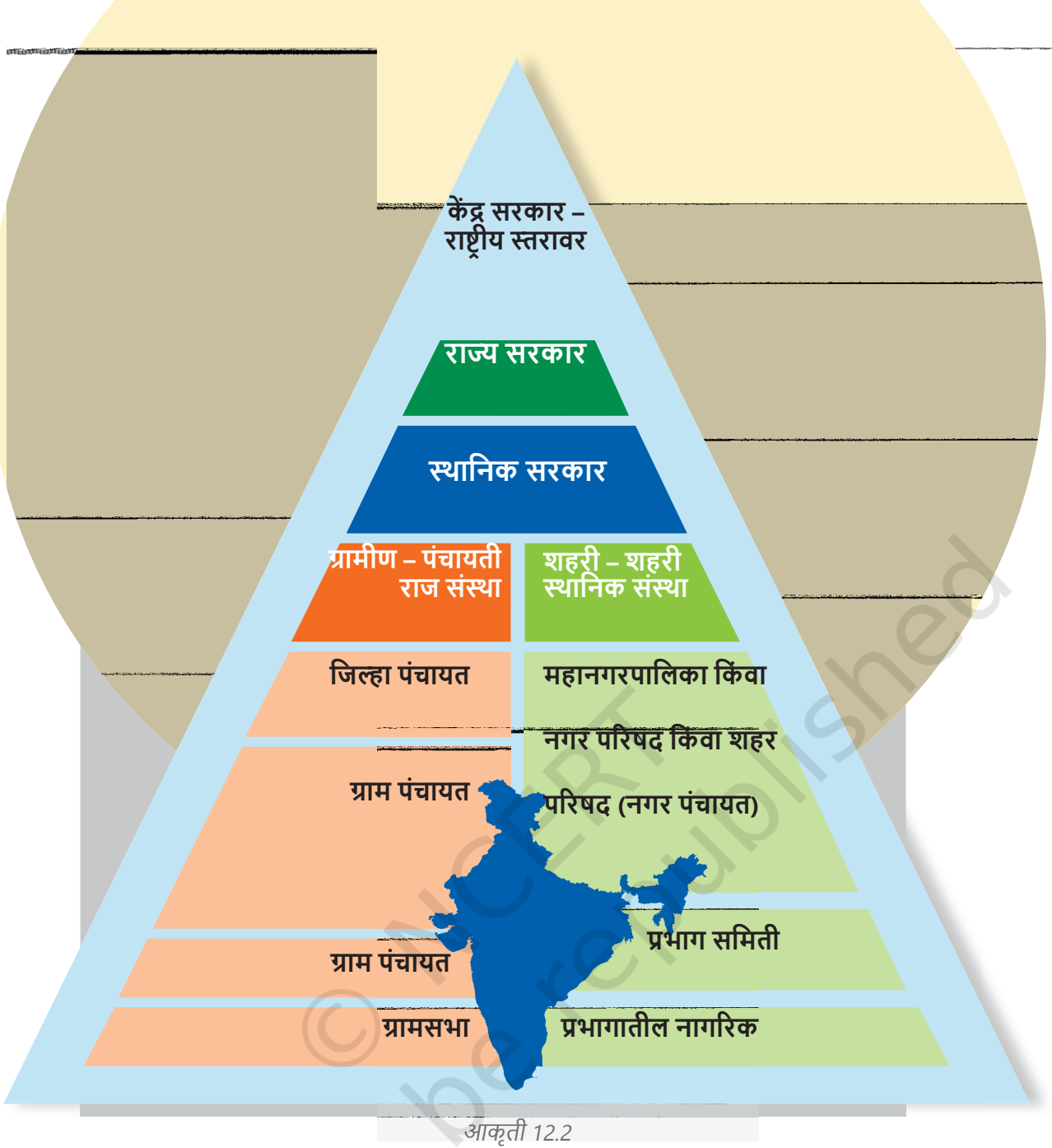
व्यवस्थेच्या मूलभूत बाबी आपण ग्रामीण संदर्भात पाहिल्या. आता शहरी परिस्थितीत ते कसे कार्य करते ते पाहूया. उत्तरार्ध सामान्यतः पूर्वीपेक्षा अधिक गुंतागुंतीचा आणि वैविध्यपूर्ण असल्याने नागरी प्रशासन व्यवस्थाही अधिक गुंतागुंतीची असणे आवश्यक आहे

हे समजण्यासारखे आहे. मात्र आपण स्वतःला त्याच्या मूलभूत तत्वांपुरतेच मर्यादित ठेवू.

चला जाणून घेऊया

- कोलकाता, चेन्नई किंवा मुंबईसारखे शहर एखाद्या खेड्यापेक्षा किंवा शहरापेक्षा अधिक गुंतागुंतीचे आणि वैविध्यपूर्ण का आहे?
- आपल्या वर्गमित्रांसह, आपण परिचित असलेल्या कोणत्याही शहरात राहणाऱ्या विविध समुदायांची यादी तयार करा. आपण किती जणांची यादी करू शकलात? या यादीमध्ये तुम्हाला आणखी काय दिसतंय?

शहरी भागातील प्रशासन व प्रशासनाचा शोध घेण्यापूर्वी पान 175 वरील आ. 12.2 मध्ये दाखविल्याप्रमाणे ग्रामीण ते राष्ट्रीय अशा भारतीय शासनव्यवस्थेचा एकंदरीत आढावा घेण्यास मदत होते. पिरॅमिडचा पाया स्थानिक स्तर आहे, लोकांच्या जवळचा आहे, तर वरचा राष्ट्रीय स्तर आहे. प्रकरण 11 मध्ये आपण पिरॅमिडच्या डाव्या बाजूचा शोध घेतला; आता आपण उजव्या बाजूला एक नजर टाकू.

चला जाणून घेऊया

वरील आ. 12.2 मध्ये पंचायतराज व्यवस्था आणि नागरी स्थानिक सरकार यांच्यात कोणते साम्य व फरक दिसून येतो?

नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांना 'नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था' म्हणतात. त्यांचे विकेंद्रीकरण केले जाते, याचा अर्थ असा होतो की वरच्या स्थानी केंद्रीय प्राधिकरणाखाली काम करण्याऐवजी, स्थानिक समुदायांना

त्यांच्या क्षेत्राचे व्यवस्थापन कसे केले जाते किंवा त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर थेट अधिकार असतो. एखाद्या भागात राहणाऱ्या नागरिकांनी एकत्र येऊन त्यांच्यासाठी काय चांगले आहे याचा निर्णय घेण्याची ही यंत्रणा आहे.

शहरे व गावे 'वॉर्ड' नावाच्या छोट्या तुकड्यांमध्ये विभागली जातात आणि प्रभाग समित्या आरोग्य शिबिरे आयोजित करणे, सिंगल युज प्लॅस्टिकच्या वापराविरोधात मोहीम राबविणे इत्यादी उपक्रम राबवतात. पाण्याची गळती, बंद पडलेला नाला, खराब झालेला रस्ता इ. कोणत्याही चुकीच्या गोष्टीवर ते लक्ष ठेवतात आणि अशा समस्यांची माहिती अधिकाऱ्यांना देतात. तथापि, प्रभागांचे नेमके कामकाज त्यांनी बनविलेल्या नियमांवर अवलंबून प्रत्येक राज्यात वेगवेगळे असते.

पायाभूत सुविधांची काळजी घेणे, स्मशानभूमीची देखभाल करणे, कचरा संकलन आणि विल्हेवाट लावणे, सरकारी योजनांची अंमलबजावणी तपासणे, स्थानिक कर आणि दंड वसूल करणे अशा अनेक कामांची जबाबदारी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर असते. परिसराच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या नियोजनातही त्यांची काही भूमिका असते. तथापि, या संस्थांना

त्यांचे कार्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यास सक्षम होण्यासाठी, शहरात राहणाऱ्या लोकांनीही आपली कर्तव्ये पार पाडली पाहिजेत, याचा अर्थ असा आहे की त्यांनी त्यांच्या क्षेत्राबद्दल काळजी आणि काळजी दर्शविली पाहिजे (लक्षात ठेवा, ही एक सहभागी लोकशाही आहे). उदाहरणार्थ, लोकांनी कचरा वर्गीकरणा संदर्भातील सूचनांचे काळजीपूर्वक पालन केले तर कचरा संकलन सोपे होते; किंवा एखाद्या गल्लीत पाण्याची गळती झाल्याचे निदर्शनास आल्यास तत्काळ त्याची माहिती दिल्यास मौल्यवान पाण्याचा आणखी अपव्यय टाळता येईल.

चला जाणून घेऊया

जबाबदार नागरिक आपल्या शहराच्या मदतीसाठी आणखी चार-पाच पावले उचलू शकतील याचा विचार करता येईल का?

आकृती 12.3. मद्रास कॉर्पोरेशन

मद्रास कॉर्पोरेशन (आता ग्रेटर चेन्नई कॉर्पोरेशन), 29 सप्टेंबर 1688 रोजी स्थापन झालेली ही भारतातील सर्वात जुनी नगरपालिका संस्था आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीने मागील वर्षी एक सनद जारी करून 'फोर्ट सेंट. जॉर्ज' शहर आणि किल्ल्यापासून 16 किमीच्या आतील सर्व प्रदेशांना महामंडळ बनवले. 1792 च्या संसदीय कायद्याने मद्रास कॉर्पोरेशनला शहरात महापालिका कर आकारण्याचा अधिकार दिला, तेव्हाच महापालिका प्रशासनाने योग्य प्रकारे सुरुवात केली.

इंदोर महापालिकेच्या सेवा					
मालमत्ता कर	पाण्याचे दर	घनकचरा व्यवस्थापन	व्यवसाय, होर्डिंग्ज, व्यापार परवाने		
सीआरएम* - विवाह प्रमाणपत्र	सीआरएम - अग्निशमन सेवा	सीआरएम - विविध परवाने	सीआरएम - पाण्याचा टँकर, मलबा साफ करणे		
वृक्षतोड आणि वृक्ष वाहतूक		सीआरएम - तक्रारी			
सीआरएम - विनंतीनुसार सेवा					
पाण्याचे टँकर	सेप्टिक टँकर	सभागृह	अंत्ययात्रा वाहन	मोबाईल टॉयलेट	रुग्णवाहिका

*सीआरएम: सिटिझन रिलेशनशिप मॅनेजमेंट.

((इंदूर महानगरपालिकेतर्फे देण्यात येणाऱ्या सेवांची यादी येथे सोपी करण्यात आली आहे.))

आकृती . 12.4. इंदोर महापालिकेच्या सेवा

याबददल वचार करा

मध्य प्रदेशातील इंदूरला सलग सात वर्षे स्वच्छ सर्वेक्षण सरकारच्या योजनेअंतर्गत भारतातील सर्वात स्वच्छ शहराचा पुरस्कार मिळाला आहे. या यशात इंदूरकरांची भूमिका काय असू शकते?

आपण पाहतो की, चेन्नई आणि इंदूर मध्ये त्यांच्या नागरी संस्थांच्या शीर्षस्थानी महानगरपालिका आहे. 10 लाखांपेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्येच महानगरपालिका (ज्याला 'महानगर निगम' असेही म्हणतात) ही सर्वोच्च संस्था आहे. 1 ते 10 लाखांच्या दरम्यान, सर्वात उंच संस्था नगर परिषद आहे (ज्याला 'नगरपालिका' देखील म्हणतात). कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्ये नगरपंचायत आहे.

चला जाणून घेऊया

- आपल्या राज्यातून आणि काही शेजारच्या राज्यांमधून काही शहरे निवडा. यामध्ये आपण राहत असलेले शहर किंवा आपल्या शहराच्या किंवा गावाजवळील शहराचा समावेश असू शकतो. त्यांची नगरपंचायत, नगरपरिषद किंवा महानगरपालिका आहे की नाही हे कसे कळणार? शहरांची नावे आणि त्या प्रत्येकाकडे कोणत्या प्रकारची नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आहे याचा तक्ता काढा.
- आपल्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था त्यांच्या उपक्रमांना निधी कसा देतात? (संकेत: पृष्ठ 178 वरील आकृती 12.4 मधील इंदूर महानगरपालिकेने केलेल्या कामांची छायाचित्रे काळजीपूर्वक पहा.) त्यातील काही सशुल्क सेवा आहेत का?

समीर: हॅलो! मी तुला इथे आधी पाहिले नाही. तू या गावात नवीन आहेस का?

अनिता: हॅलो! हो, मी माझ्या आजी-आजोबांना भेटायला आली आहे. ते जवळच राहतात. मी शहरातून आले आहे. इथे शहरापेक्षा खूप वेगळं आहे!

समीर: अरे वा! शहरात कसं असतं?

अनिता : व्यस्त आणि गर्दी आहे, सगळीकडे उंच इमारती आहेत. जिकडे तिकडे सतत इतकी माणसं

धावत असतात आणि इथल्या शांततेच्या तुलनेत हा गोंगाट असतो. तसेच, लोक अधिक स्वतंत्र असतात आणि बर्‍याचदा त्यांच्या शेजाऱ्यांना देखील ओळखत नाहीत.

समीर : वाह! येथे, प्रत्येकजण इतर सर्वांना ओळखतो आणि एकमेकांना मदत करण्यासाठी पुढे येतो - आम्ही शेतात एकत्र काम करतो, एकत्र सण साजरे करतो आणि एक समुदाय म्हणून निर्णय देखील घेतो.

अनिता: खरं तर, शहरातदेखील काही प्रमाणात एकता आणि मदतीची भावना असते.

अगदी परवा जोरदार पावसानंतर आमच्या भागात दोन रस्ते दूर एक घर कोसळलं.

गावभरातून डझनभर लोक मदतीसाठी जमा झाले. त्यांनी ढिगारा साफ केला आणि कोणी

अडकले आहे का ते पाहिले.

समीर: अशा वेळी स्थानिक सरकार मदत करत नाही का?

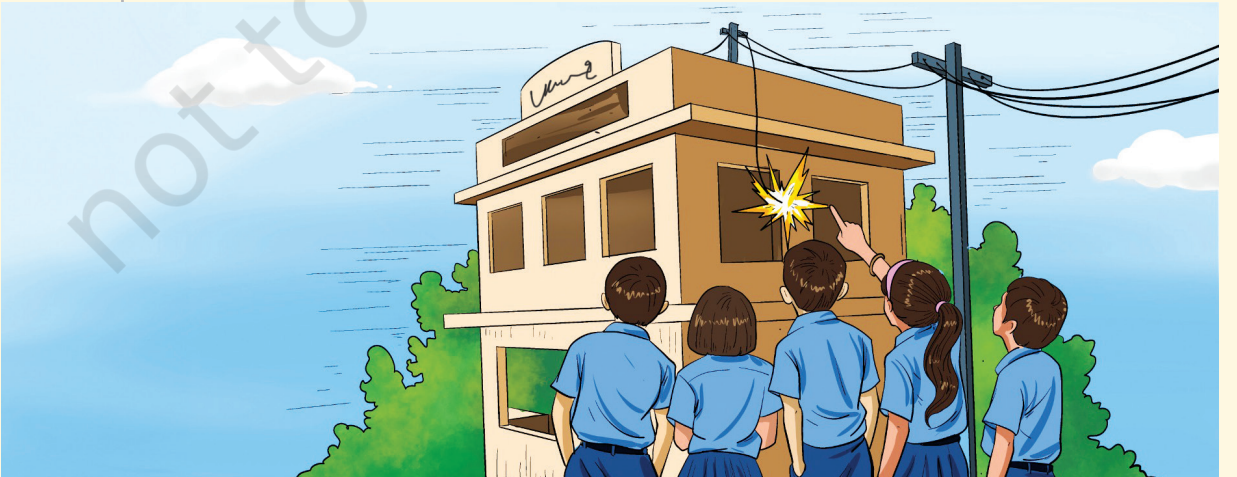
अनिता: करते ना! खरं तर, आमच्याकडे स्थानिक संस्था आणि निवडून दिलेले प्रतिनिधी असतात, जे आमचे प्रतिनिधित्व करतात आणि आमच्या हितासाठी काम करतात.

समीर: अगदी आमच्या गावच्या पंचायतसारखंच वाटतंय! फक्त मोठ्या प्रमाणावर. आमच्याकडेही सदस्य निवडले जातात, पण सगळे एकमेकांना ओळखत असल्याने जास्त लोक सहभागी होतात

आणि गावाच्या महत्त्वाच्या गोष्टींवर चर्चा करता येते. कधी कधी आम्हा मुलांचही मत ऐकून घेतलं जातं.

अनिता: खरंच? तू खोटं बोलत नाही आहेस ना? पण ते सर्व एकमेकांना ओळखत असल्याने गावाशी निगडीत सर्व प्रकारच्या प्रश्नांवर बरेच लोक सहभागी होऊन चर्चा करू शकतात. कधी कधी आम्हा मुलांनाही ऐकू येतं.

अनिता : खरंच? तू खोटे बोलत नाहीस ना?

समीर: अजिबात नाही! परवा काही मुलांनी पाहिलं की एक विद्युत तारे खूप खाली झुकले होते, अगदी एका इमारतीच्या छताला लागण्याच्या जवळ. आम्ही ते फक्त तक्रार म्हणून सांगितलं नाही, तर आमच्या ग्रामसभेच्या एका सदस्याला समजावून सांगितलं की तो विजेचा खांब थोडा हलवायला हवा. आणि ते खरंच करण्यात आलं!

अनिता: व्वा! मला वाटतं, असंच लोकशाहीने काम करायला हवं. शहरात हे थोडं जास्त गुंतागुंतीचं वाटतं, पण कल्पना तीच आहे—प्रत्येकाचा आवाज महत्त्वाचा आहे.

समीर: अगदी बरोबर! आता मला निघायला हवं. माझ्या आईला थोड्या खरेदीसाठी माझी मदत हवी आहे. शहराबद्दल सांगितल्याबद्दल धन्यवाद!

अनिता: आणि गावाबद्दल सांगितल्याबद्दल तुझेही आभार! मी नक्कीच गावभर फिरून पाहणार.

समीर: छान! कदाचित पुन्हा केव्हातरी भेट होईल. बाय!

पुढे जाण्याआधी...

- शहरी भागात विविध नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून विकेंद्रित प्रशासन कार्य करते, जे नागरिकांच्या जीवनावर परिणाम करणारी विविध कार्ये पूर्ण करतात.
- ग्रामीण संदर्भाप्रमाणेच, शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्थानिक नागरिकांचे प्रतिनिधित्व करणारे निवडून आलेले सदस्य असतात.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था आपली कामे कार्यक्षमतेने पार पाडू शकतील याची खात्री करणे ही नागरिकांची कर्तव्ये आहेत.

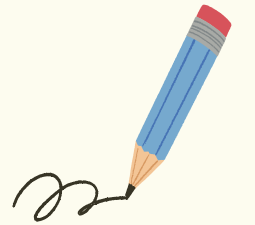
प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. शाळेत जाताना पाण्याच्या पाईपला गळती होत असल्याचे तुमच्या आणि तुमच्या मित्रांच्या लक्षात येते. गळतीमुळे मोठ्या प्रमाणात पाण्याचा अपव्यय होत आहे. अशा परिस्थितीत तुम्ही आणि तुमचे मित्र काय कराल?
2. आपल्या जवळच्या शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या सदस्याला आपल्या वर्गात आमंत्रित करा. त्यांच्याशी त्यांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्या यावर चर्चा करा. त्यांना विचारण्यासाठी प्रश्नांचा संच तयार करा जेणेकरून बैठक फलदायी होईल.

3. आपल्या कुटुंबातील प्रौढ सदस्यांशी आणि शेजाऱ्यांशी चर्चा करा आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून त्यांच्या अपेक्षांची यादी तयार करा.
4. चांगल्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या वैशिष्ट्यांची यादी तयार करा.
5. ग्रामीण भागातील पंचायती राज व्यवस्था आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये काय साम्य आणि फरक आहेत?

‘नूडल्स’

© NCERT
not to be republished

‘नूडल्स’ हे ‘नोट्स आणि ड्रॉइंग्स’ साठी आमचे संक्षिप्त रूप आहे!